

Dağıstanlı Nakşbendî Şeyhi Abdurrahman es-Sugûrî: Hayatı, Tasavvufî Şahsiyeti ve Eserleri Bağlamında Dinî-Tasavvufî Düşünceleri

*Abdurrahman es-Sugûrî the Naqshbandî Sheikh of
Dagestan: His Life, Sufi Personality and Religious-
Sufi Thoughts in the Context of His Books*

Dr. Öğr. Üyesi

İbrahim EROL

Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Trabzon, Türkiye / Trabzon University Faculty of Theology, Trabzon, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-1349-2561>

ibrahimerol@trabzon.edu.tr

ROR ID: <https://ror.org/04mmwq306>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 01 Mart 2023 / 01 March 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Haziran 2023 / 19 June 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran 2023 / 30 June 2023

Yayın Dönemi / Publication Period: Haziran/June

DOI: 10.46231/sufiyye.1258365

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İbrahim EROL).

Telif Hakkı&Lisans

Copyright&License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği / Kalem Education Culture Academy Association

Atıf / Cite as

İbrahim Erol, "Dağıstanlı Nakşbendî Şeyhi Abdurrahman es-Sugûrî: Hayatı, Tasavvufî Şahsiyeti ve Eserleri Bağlamında Dinî-Tasavvufî Düşünceleri", *Sufiyye* 14 (Haziran/June 2023), 169-202.

Öz

Makale Dağıstanlı Nakşbendî Şeyhi Abdurrahman es-Sugûrî'nin hayatını, tasavvufî şahsiyetini ve dinî-tasavvufî görüşlerini konu edinmiştir. Nakşbendîliğin Hâlidîyye kolu Dağıstan'da Molla Muhammed Yerakî ve Cemâleddin Gazikumukî ile yayılma fırsatı bulmuştur. 1859'dan sonra Şeyh Şâmil'in teslim olmasıyla birlikte Ruslar bölgeye tamamen hâkim olmuş, pek çok sûfî Osmanlı Devleti'ne hicret etmiştir. Rus baskısının Müslümanlar üzerinde yoğun olarak hissedildiği bu dönemde Abdurrahman es-Sugûrî bölgeden ayrılmayarak Nakşbendî-Hâlidî şeyhi olarak irşat faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Tasavvufa dair yazdığı eserleri, dinî-tasavvufî konulardaki fetva ve uygulamalarıyla dikkat çeken Sugûrî Ruslara karşı tekrar ilan edilen cihat hareketindeki rolü sebebiyle de bölgenin sembol isimlerinden biri haline gelmiştir. Hem sağlığında hem de vefatından sonra pek çok sûfî kendi silsilesini ona nispet etmiş, tarihten günümüze Kafkaslarda ve diğer civar bölgelerde varlığını sürdüren Nakşbendî silsilelerinde Sugûrî adı yer almıştır. Araştırmalar genelde biyografisine ve tasavvufî şahsiyetine yoğunlaşmış olup, onun halifeliği etrafındaki tartışmalar ve dinî-tasavvufî görüşleri ihmal edilmiştir. Makalede Sugûrî'nin kısa biyografisi, tarikata intisabı ve silsilesi ele alınmaya çalışılmıştır. Dönemin tabakâtını ele alan birincil kaynaklara müracaat edilerek kaynak kritiği metoduyla Sugûrî'nin icazetli bir şeyh olup olmadığı konusundaki tartışmalara yer verilmiştir. Son olarak *Meşrabü'n-Nakşbendiyye ve el-Kavl fi vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* adlı eserleri içerik analiz yöntemiyle ele alınmış, müellifin dinî-tasavvufî düşüncelerine yönelik bazı tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nakşbendilik, Hâlidilik, Dağıstan, Abdurrahman es-Sugûrî.

Abstract

The article deals with the life, mystical personality and religious-sufi views of Abdurrahman es-Sugûrî, the Naqshbandî Sheikh from Dagestan. In Dagestan, the Khalidiyya branch of Naqshbandiyya had the opportunity to spread with Molla Muhammed Yerakî Cemaleddin Gazikumukî. With the surrender of Sheikh Shamil after 1859, the Russians completely dominated the region and many Sûfis migrated to the Ottoman Empire. In this period when the Russian pressure was intensely felt on the Muslims, Abdurrahman es-Suguri did not leave the region and tried to continue his guidance activities as a Naqshbandî-Khalidî sheikh. Sugûrî, who draws attention with his works on Sûfism, his fatwas and practices on religious-sûfistic issues, became one of the symbol names of the region with his re-starting jihad against the Russians. Both in his life and after his death, many sufis attributed their silsila to him, and the name Sugûrî has been included in the Naqshbendi lineages that have survived in the Caucasus and other regions from history to the present. Studies generally focused on his biography and sufi personality, and the discussions around his becoming khalifa and religious-sufi views were neglected. In the article, Sugûrî's life, his involvement in the tariqa and his silsila were triad to be discussed. Discussions about whether Sugûrî was an autohized sheikh were included by referring to the primary sources dealing with the strata of the period. Finally, his works named *Meşrabü'n-Nakşbendiyye* and *el-Kawl fi vucûbi'l-hicra 'ale'l-Muslim* were handled with the method of content analysis and some determinations were made regarding the author's religious-sufi thoughts.

Keywords: Sufism, Naqshbandiyya, Khâlidîyya, Dagestan, Abdurrahman es-Sugûrî.

Giriş

Nakşbendiliğin Hâlidîyye kolu XIX. Yüzyılın başlarında İsmâil Sirâceddîn-i Kürdemirî vasıtasıyla Azerbaycan'a (Şirvan) intikal etmiş, buradan da Has Muhammed Şirvânî, Molla Muhammed Yerakî ve Cemâleddin Gazikumukî ile Dağıstan'da yayılmaya başlamıştır. Hâlidîliğin bölgedeki temsilcilerinin medrese ehli âlim kimseler olması tarikatın Kafkas halkları arasında itibar görmesine sebep olmuştur.¹ Hâlidîliğin bölgede yayılma dönemi aynı zamanda Rusların Kafkasları işgal siyasetini tedavüle soktuğu zamana rastlamıştır. İmam Mansûr önderliğinde Çeçenistan'da Ruslara karşı başlatılan cihat hareketi 1830'lara gelindiğinde Gazi Muhammed, İmam Hamzat ve Şeyh Şâmil gibi isimlerle tekrar ortaya çıkmıştır.² Halk tarafından "imam" olarak adlandırılan bu isimler aynı tarihlerde bölgedeki Nakşbendî-Hâlidî mürşitler vasıtasıyla tarikata intisap etmişlerdir. Böylece Nakşbendîlik batılılar tarafından Müridizm, Kafkaslılar tarafından ise "Gazavât" olarak adlandırılan cihat hareketinin manevî motivasyonlarından biri haline gelmiştir.³

Şeyh Şâmil sonrası dönemde Kafkaslardan başta Osmanlı Devleti olmakla diğer Müslüman beldelere büyük bir göç dalgası başlamış, pek çok din adamı ve sûfî bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Kafkasın şeyhi olarak tanınan Cemâleddin Gazikumukî ve halifelerinden bazıları bölgeyi terk etmek zorunda kalmış veya katledilmiştir.⁴ Bu halifelerden biri olan Hacı Abdurrahman Sugûrî'nin bölgeden ayrılması Ruslar tarafından engellenmiştir.

Sugûrî pek çok yönden Kafkasların milli-manevî değerlerine katkıda bulunmuş müellif sûfilerden biridir. Tarikatı hem Molla Muhammed Yerakî'den hem de Gazikumukî'den alması, Müridizm hareketine destek vermesi, Nakşbendiliğin bölgede yayılması ve Dağıstan'ın ilmî bir merkez haline gelmesine katkıları sebebiyle o, önemli bir yeri haizdir. Özellikle *Meşrabü'n-Nakşbendiyye* adlı eseri hem İslam akâidinin hem de

1 Hasan Alkadarî, *Divânu'l-Memnûn* (Timurhanşûra: Mirza Mavrayov Matbaası, 1913), 4.

2 Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavât Tarihi)*, haz. Tarık Cemal Kutlu (İstanbul: Gözde Yayınevi, 1987), 43.

3 John F. Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilasını*, çev. Sedat Özen (İstanbul: Kayıhan yayınevi, 1995), 230-237.

4 Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 46-49; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 70.

Nakşibendiliğin öğrenilmesi maksadıyla bölgede yaygın olarak okunan eserlerden biri olmuştur.

Sugûrî hakkındaki ilk yazılı bilgiler vefatından hemen sonra kaleme alınan Şuayb b. İdrîs el-Bâkinî'nin (öl. 1330/1912) *Tabakâtu'l-hâcegâni'n-Nakşibendiyye ve sâdâti'l-meşâyihî'l-Hâlidîyyeti'l-Muhammediyye*⁵ adlı eserinde mevcuttur. Vefat tarihleri dikkate alındığında Bâkinî'nin, Sugûrî'nin yaşadığı döneme şahit olduğu görülse de eserdeki rivayetlerinden onunla yüz yüze görüşmedikleri anlaşılmaktadır. Eser, Sugûrî ile ilgili bilgileri olaylara tanık olanların rivayetlerine dayandırarak objektif şekilde izah etmeye çalışmıştır. Nezîr Durkilî *Nüzhetü'l-ehzân* adlı eserinde Sugûrî'ye geniş yer ayırmıştır. Kafkalaradaki dinî-tasavvufî önemli şahsiyetleri konu edinen eser sübjektif bir anlatım tarzına sahip olup genelde onları yüceltici bir karaktere sahiptir. Bu sebeple çalışmamızda, Durkilî'nin Sugûrî hakkında verdiği bilgiler başka kaynaklarla karşılaştırılmak suretiyle değerlendirilmiştir. Hasan Hilmi el-Kahî ed-Dağistânî *el-Burûcü'l-müşeyyede bi'n-nusûsi'l-müeyyede*⁶, *Tenbihü's-sâlikîn ilâ ğurûri'l-müteşeyyihîn*⁷ ve *ed-Dürretü'l-beyzâ fî reddi'l-bida ve'l-ehvâ*⁸ adlı eserlerinde özellikle müritlerinin rivayetlerini esas almak suretiyle Sugûrî'nin hilâfetine ve tasavvufî şahsiyetine yönelik tartışmaları hem ele almış hem de değerlendirmiştir.

Son dönemde yapılan bazı araştırmalarda Sugûrî'nin hayatı ve tasavvufî şahsiyeti ele alınmaya çalışılmıştır. M. Kemper'in “‘Abd al-Rahmân al-Thughûrî”⁹ ve Zainab Ahmeddibirvona Magomedova-M. N. Usmanova'nın “Sufiskaya Tematika Araboyzçinov Peçatnoy Knige Dagestana Çeçena”¹⁰ makaleleri ulaşabildiğimiz yabancı çalışmalardandır. Ahmeddibirovna'nın “‘Abd al-Rahman-Hacı el-Suguri- Nakşibendî Tarikatı'nın Tasavvuf İdelogu ve Şeyhi”¹¹ makalesi ve Reşat Öngören'in DİA'da yer alan “Abdurrahman

5 Şuayb Efendi b. İdrîs el-Bâkinî, *Tabakâtu'l-havâcegân-ı Nakşibendiyye ve sâdâti'l-meşâihî'l-Hâlidîyye el-Mahmûdiyye* (Mohaçkale: Dârü'r-Risâle, 2014).

6 Hasan Hilmi el-Kâhî ed-Dağistânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede bi'n-nusûsu'l-müeyyede*, nşr. Abdülcelil Atâ (Beyrut: Dârü'n-Nu'mân li'l-'ulûm, 1996).

7 Hilmi Dağistânî, *Tenbihü's-sâlikîn ilâ ğurûri'l-müteşeyyihîn* (Mohaçkale: Dârü'r-risâle, ts).

8 Hasan Hilmi el-Kâhî ed-Dağistânî, *ed-Dürretü'l-beyzâ fî reddi'l-bida ve'l-ehvâ*, thk. Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî (Mohaçkale, Dârü'r-risâle, t.y.).

9 M. Kemper, “‘Abd al-Rahmân al-Thughûrî”, *Encyclopaedia of Islam: Three* (Leiden: Brill, 2011), 1/6-8

10 Zainab Ahmeddibirovna Magomedova - M. N. Usmanova, “Sufiskaya Tematika Araboyzçinov Peçatnoy Knige Dagestana Çeçena XX. V”, *Westnik İnstıtuta IAE*, 4 (2007), 28-39.

11 Zainab Ahmeddibirovna Magomedova, “‘Abd al-Rahman-Hacı el-Suguri- Nakşibendî Tarikatı'nın Tasavvuf İdelogu ve Şeyhi”, *Yeni Türkiye Dergisi (Kafkaslar Özel Sayısı)* 21/79

b. Ahmed es-Sugûrî el-Avarî¹² maddesi konuya dair az sayıdaki Türkçe teliflerdir. Bu çalışmalarda daha çok Sugûrî'nin hayatı ve sûfî şahsiyeti Müridizm hareketiyle de ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Onun halifelîği konusundaki tartışmalar ve eserlerindeki dinî-tasavvufî görüşleri konusunda yeterli çalışma bulunmamaktadır.

Çalışmada Sugûrî'nin kısa biyografisi, ilmî hayatı, Müridizm hareketiyle ilişkisi tarihî kronoloji dikkate alınarak incelenmiştir. Onun Gazikumukî'nin halifesi ve icazetli bir Nakşbendî şeyhi olarak iştihar etmesi dönemin siyasi ve sosyal şartlarıyla değerlendirilerek bazı tespitler yapılmıştır. Sugûrî'nin hilâfetine dair rivayetler incelenmiş, Gazikumukî'den sonra niçin Kafkasların en önemli Nakşbendî şeyhi olarak anıldığı sorusuna cevaplar aranmıştır. Matbû haldeki *Meşrabü'n-Nakşbendiyye* ve yazma haline ulaştığımız *el-Kavl fî vucûbi'l-hicra* adlı eserleri içerik analizi yöntemiyle incelenerek sûfinin dinî-tasavvufî bazı görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Onun, bölgedeki Nakşbendî sûfîlerinin tepkisini çeken tarikatın pratiklerine yönelik bazı düşüncelerine yer yer vurgu yapılarak tasavvufî tavrı anlaşılmasına çalışılmıştır.

A. Abdurrahman es-Sugûrî'nin Kısa Biyografisi

Tam adı Hacı Abdurrahman Ebû Ahmed b. Ahmed es-Sugûrî el-Avarî'dir. Dönemin tabakâtını ele alan Bâkunî ve Durkilî gibi âlimler Sugûrî'nin doğum tarihi hakkında bilgi vermeseler de bazı araştırmalar şeyhin 1207/1793 yılında doğduğunu bildirmişlerdir.¹³ Doğum tarihi doğru kabul edildiğinde onun Şeyh Şâmil'le akran olduğu söylenebilir. Künyesinden de anlaşılacağı üzere Dağıstan'ın Avar nüfusun çoğunlukta olduğu Sokratl diye de anılan Sugur nahiyesinde doğmuştur.¹⁴ Sugûr beldesi halkının genelde ticaretle uğraştığını belirten bazı araştırmalar babasının Daran Ahmed adında, ilaç ticaretiyle meşgul olan¹⁵ bir tüccar

(Aralık 2015), 213-222.

12 Reşat Öngören, "Abdurrahman b. Ahmed es-Sugûrî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/522.

13 Kemper, "‘Abd al-Rahmân al-Thughûrî", 1/6-8; Magomedova, "Sufiskaya Tematika Araboyzçinov Peçatnoy Knige Dagestana Çeçena XX. V", 31-32; Magomedova, "‘Abd al-Rahman-Hacı el-Suguri- Nakşibendî Tarikatı'nın Tasavvuf İdelogu ve Şeyhi", 213.

14 Nezir Durkilî, *Nüzhetül-ezhân* (Dağıstan: Dârü'l-Âsârî'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyyeti'd-Dağıstâniyye, ty.), 514.

15 Cafer Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 360.

olduğunu¹⁶ söyleseler de elimizde bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Kayayev ise Sugur (Sokratl) nahiyesinin medrese ve âlimleriyle iştihar ettiğini kaydetmiştir.¹⁷

Kaynaklar Sugûrî'yi orta boylu, beyaz sakallı, buğday tenli, renkli gözlü ve uzun yüzlü olarak tavsif etmiştir.¹⁸ Dönemin ilim geleneğine uygun olarak ilk dinî bilgileri mahallî medreselerden almıştır. Tahsil hayatı ve hocaları hakkında pek fazla malumat bulunmasa da Arapça'yı ustalıkla kullanması, eserlerinde Âkâid, Hadis gibi ilimlere yönelik izahlarda bulunması onun Dağıstan'da ileri derecede öğrenim gördüğünü göstermektedir.¹⁹ Durkilî onun Şeytan Abdullah adlı bir âlimden ders aldığını kaydetmiştir.²⁰ Bu âlimin matematik ve astronomi gibi ilimlerde mahir olduğu²¹ dikkate alındığında Sugûrî'nin bu ilimlerle de ilgisinin bulunduğu söylenebilir. Kaynaklar onun hafız olduğunu, fıkıh ilminde güvenilir bir kaynak sayıldığını ve bölgedeki diğer âlimler tarafından saygı duyulan bir şahsiyet olduğunu rivayet etmiştir.²² Kayayev Sugûrî'nin medresesinin olduğunu ve burada oğlu Hacı Muhammed dâhil pek çok öğrencisinin bulunduğunu belirtmiştir.²³

Kemper, Sugûrî'nin Müridizm hareketi sürecinde Şeyh Şâmil'e yardımcı olduğunu, halk ile olan anlaşmazlıkları çözme görevi üstlendiğini belirtmiştir. Hatta bu sebeple Ruslar tarafından yakalanıp Tiflis'te bir müddet hapsedilmiş, daha sonra Rus esirlerle takas edilerek buradan kurtulmuştur.²⁴ Bâkinî onun cihat hareketine yönelik desteğinden bahsetmemiştir. Durkilî ise Sugûrî'nin Şâmil'in yardımcılarında biri olduğunu belirtmiş fakat ne tür bir yardımda bulunduğunu kaydetmemiştir.²⁵ Muhammed

16 Magomadova, "Dagestanski Şaikh Nakşibandiskogo Tarikata XIX. V. Muhammad Afanadi Yaraski-Jamaladdin Gazikumuskiy Abdurrahman Hadji, Sogratlinski", *Westnik İnstitutu IAE*, 3, (2008), 22; Kemper, "Abd al-Rahmân al-Thughûrî", 6; Öngören, "Abdurrahman b. Ahmed es-Sugûrî", Ek-2/522.

17 Ali Kayayev, *Terâcim-i Ulemâ-i Dağıstân*, çev. Hasan Orazayev-Tuba İşinsu Durmuş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 49.

18 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehzân*, 521. Resmi için bk. Ek-1.

19 Hasan al-Kadarî, *Âsâr-ı Dağıstân*, çev. Musa Ramazan (İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2003), 121-122.

20 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehzân*, 573.

21 Şeytan Abdullah için bk. Kayayev, *Terâcim*, 67-68.

22 Bâkinî, *Tabakât*, 422.

23 Ali Kayayev, *Terâcim*, 71.

24 Kemper, "Abd al-Rahmân al-Thughûrî", 6.

25 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehzân*, 515.

Tâhir Karakî 1842-1843 yıllarında Gazikumuk'ta yapılan ve uzun müddet devam eden çatışmalarda Sugûrî'nin Ruslar tarafından yakalanıp esir alındığını ve Tiflis'e götürülüp burada hapsedildiğini bir müddet sonra da Rus esirlerle takas edildiğini bildirmiştir.²⁶ Konu hakkında rivayetler değerlendirildiğinde Sugûrî'nin ilk başlarda Müridizm hareketine güçlü bir desteğinin bulunmadığı görülmektedir. Kemper'in, onun halk ile Şâmil arasındaki anlaşmazlıkları çözdüğü iddiası aslında Sugûrî için değil hocası Gazikumukî için geçerlidir. Zira Şeyh Cemâleddin Ruslara karşı topyekûn bir harekâta karşı çıksa bile yine de gerek asker toplama gerekse de halk ile ortaya çıkan problemlerde Şâmil'e yardımcı olmuştur.²⁷ Onun Şeyh Cemâleddin'in müridi olduğu ve cihat hareketinin başlatılması hususundaki tartışmalar esnasında şeyhinin yanında bulunduğu hatta Şâmil'le Şeyh Cemâleddin'in bazı tartışmalarında onun da aynı mecliste olduğu göz önünde bulundurulduğunda Sugûrî'nin Müridizm kaynaklı aksiyonun bir parçası olduğu düşünülebilir.

Araştırmalar Sugûrî'nin 1832 yılında hacca gittiğini ifade etmiştir. Yine onun Mekke'de Said Tâhâ el-Hâlidî el-Bağdâdî, Ali el-Kuzbârî, Abdurrahman el-Kuzbârî, eş-Şarkâvî vb. âlimlerden ders gördüğü belirtilmiştir.²⁸ Araştırmaların sözünü ettiği 1832 yılı Müridizm hareketinin ilk imamı sayılan Gazi Muhammed'in şehit edildiği, ikinci imam Hamzat'ın yönetime geldiği ve Ruslarla mücadelenin devam ettiği bir dönemdir. Sugûrî'nin doğum tarihi dikkate alındığında 39 yaşında Hacca gittiği anlaşılmaktadır. Lakin sözü edilen âlimlerden ilim tahsil edecek kadar uzun bir süre Mekke'de kaldığı görüşü teyide muhtaç bir bilgidir.

Sugûrî'nin Ahmed Debîr, Hacı Muhammed, Muhammed Hacı ve Meryem olmak üzere dört evladı vardır.²⁹ Tanınmış bir âlim ve müderris olan Ahmed Debîr Azerbaycan'ın Balaken şehrine göç etmiş, burada yaklaşık on yıl kalmış ve 1869'da da vefat etmiştir. Vefat tarihi dikkate alındığında onun Şeyh Şâmil'in teslim olmasından hemen sonra bölgeyi terk

26 Muhammed Tâhir el-Karakî, *Dağıstan Kılıçlarının Parlaması*, çev. Tahir Muhammed (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 229; *Tarihçe-i Gazvât-ı Dağıstan*, haz. Fahrettin Kırzioğlu (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 39.

27 *Tarihçe-i Gazavât*, 60; Alexandre Bennigsen, C. Lemerrier Quelquejay, *Sufi ve Komiser*, (Rusya'da İslâm Tarikatları), çev. Osman Türer (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 338.

28 Magomadova, "Dagestanski Şaikh Nakşibandiskogo Tarikata XIX. V. Muhammad Afanadi Yaraski-Jamaladdin Gazikumuskiy Abdurrahman Hadji, Sogratlinski", *Westnik İnstituta IAE* 3 (2008), 22. 29 Durkilî, *Nüzheti'l-ezhân*, 521; Hilmi Dağıstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede*, 228.

ettiği anlaşılmaktadır. Ortanca oğlu Hacı Muhammed Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi başarmış, sonraki dönemlerde de aile bireylerini yanına almak için bir hayli gayret sarf etmiş ancak bunu başaramayarak ağabeyinden üç ay sonra vefat etmiştir.³⁰ Sugûrî'nin her iki çocuğunun vefat ettiği haberini aynı anda öğrendiği, akabinde sükûnetini muhafaza ettiği hatta ağlayan kimseleri teselli ettiği mervîdir. Bâkinî bu olaya şahit olanların Sugûrî'nin sabır ve tahammülüne şaşırduklarının altını çizmiştir.³¹ Üçüncü oğlu ise 1877 yılındaki isyanlara karıştığı gerekçesiyle yakalanıp Ruslar tarafından idam edilmiştir.³²

Şeyh Şâmil'in 1859'da Ruslara teslim olmasıyla birlikte pek çok sûfi başta Osmanlı Devleti olmak üzere çevre ülkelere göç etmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bazı aile fertlerinin bölgeyi terk etmelerine rağmen Sugûrî bölgede ikamete zorlanmıştır. Şeyhin ortanca oğlu Hacı Muhammed'in babası ve diğer aile fertlerini Osmanlı Devleti'ne aldırma çabaları sonuç vermemiştir.³³ Rusların hangi amaçla Sugûrî'nin bölgeden ayrılmasına izin vermediği ve bu amaçlarını ne derece gerçekleştirdiği meselesi konu hakkında başka çalışmaları gerekli kılmaktadır.

Şeyh Şâmil'in 1859 yılında teslim olmasından on dokuz yıl sonra, 1877 yılında Çeçenistan ve Dağıstan'da Ruslara karşı cihat fikri yeniden hayata geçirilmek istenmiştir. Bu hareketin Dağıstan ayağında kimin lider olacağı hususundaki tartışmalarda Sugûrî'nin adı ön plana çıkmıştır. Bunda hem cihat hareketini tekrar diriltmek isteyenlerin talebi hem de Osmanlı'ya göç eden Şeyh Şâmil'in oğlu Gazi Muhammed Paşa'nın böyle bir hareketin gerekliliği konusundaki ısrarları etkili olmuştur.³⁴ Fakat Sugûrî ilerlemiş yaşını gerekçe göstererek böyle bir harekete liderlik etmeyi reddetmiştir. Bu hususta onun; "Kendi halkını sıkıntılara düşürüp kuvvetli düşmana karşı çıkanlara lânet olsun" dediği rivayet edilmiştir.³⁵ Kaynaklar Sugûrî'nin istemeyerek de olsa 1877'de Ruslara

30 Bâkinî, *Tabakât*, 443,444; Kayayev, *Terâcim*, 71.

31 Bâkinî, *Tabakât*, 443.

32 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 515; Kemper, "Abd al-Rahmân al-Thughûrî", 7; Magomadova, "Dagestanski Şaikh Nakşibandiskogo", 24.

33 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 532-537.

34 Bâkinî, *Tabakât*, 439.

35 Muhtemelen bu ifadesiyle Şeyh Şâmil'i kastetmiştir. Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 515; Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, 362.

karşı cihada izin verdiğini,³⁶ halka cihat çağrısında bulunduğunu ve küçük oğlu Muhammed Hacı'yı bu hareketin imamı tayin ettiğini belirtmiştir.³⁷ Uzun ömürlü olmayan bu hareket Ruslar tarafından bastırılmış, Muhammed Hacı yakalanarak idam edilmiş, Sugûrî de Gazaniş'e sürgün gönderilmiştir. Bölgede bulunan nüfuz sahibi kimselerin yardımıyla cezası ev hapsine çevrilen Sugûrî'nin vefatına kadar sadece Cuma günleri namaz için dışarı çıktığı rivayet edilmiştir. 1882 yılının Mart ayında vefat eden Sugûrî Gazaniş'te defnedilmiştir.³⁸

B. Sugûrî'nin Silsilesi ve Tasavvufî Şahsiyeti

Sugûrî gençlik dönemlerinden itibaren Şeyh Cemâleddin Gazikumukî'nin sohbetlerine katılmaya başlamıştır. Gazikumukî'nin 1820'li yılların başlarında tarikata intisap ettiği göz önünde bulundurulduğunda³⁹ Sugûrî'ninde bu tarihe yakın bir zaman diliminde ve yirmili yaşların ortalarında Hâlidîliğe intisap ettiğini söylemek mümkündür. Durkilî onun aynı zamanda Molla Muhammed Yerakî ile de görüşüğünü, tarikatı ondan da aldığı belirtmiş, hatta daha sonraki dönemlerde Sugûrî'nin hac yolculuğu esnasında İsmail Sirâceddîn Kürdemirî ile de görüşüğünü rivayet etmiştir.⁴⁰ Aktarımlar değerlendirildiğinde onun Yerakî ile görüştüğü ve tarikatı ondan da aldığı görüşü tarihi kronolojiye uygun gözükmeyle birlikte Kürdemirî ile görüşme ihtimalinin düşük olduğu kanaatindeyiz. Zira Sugûrî'nin hacca gittiği 1832 yılında Kürdemirî'nin Şirvan'da olmadığı, Rusların baskısı sonucu 1826'da önce Ahıska'ya 1828'de de Amasya'ya göç ettiği bilinmektedir.⁴¹

Sugûrî'nin, şeyhinden hilâfet alıp almadığı meselesi ise Kafkas tasavvufunu ele alan tabakât kitaplarında incelenmiştir. Konu hakkında bilgi

36 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 514-515. 1877'deki bu isyanda bölgedeki Nakşebendî ve Kâdirî müritlerinin bir araya geldikleri ifade edilmiştir. bk. Ziyaudin Makhaev, *Kafkasya'da Kunta Hacı* (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2018), 37.

37 Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, 363; Kemper, "Abd al-Rahmân al-Thughûrî", 7; Magomadova, "Dagestanski Şaikh Nakşibandiskogo", 22.

38 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 515; Kemper, "Abd al-Rahmân al-Thughûrî", 7; Magomadova, "Dagestanski Şaikh Nakşibandiskogo", 24; Vladimir Bobrovnikov, "Dagestan v Transnasyonal Sufiski Setyax: Şaikh iz Kikuni i ikh Ziyarat v Turetski", *Religia i Objestvo*, 10/8 (2018), 26.

39 Muhammed Muhammedcelil-Fariz Halilli, *İsmail Sirâceddîn Şirvânî* (Bakü: Adiloğlu Neşriyatı, 2003), 37.

40 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 514. Ayrıca bk. Hilmi Dağıstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede*, 227.

41 İbnü'l-Emin Mahmûd Kemâl İnal, *Son Sadrazamlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 4/436.

veren en eski kaynak olan Bâkinî, Şeyh Cemâleddin'in pek çok müridi ve halifesi olduğunu, bunlar içerisinde yedi kişinin iştihar ettiğini, Sugûrî'nin de bunlardan biri olduğunu zikretmiştir.⁴² Bunlar arasında Mamma Debîr er-Rûçî'nin (öl. 1323/1905) Kazikumukî tarafından istikamet sahibi oluşuna binaen ilmî ve ahlâkî yönü bakımından övüldüğü, kendisinden sonra da Hâlidî sûfilere tavsiye edildiği rivayet edilmiştir. Fakat Rûçî'nin yazılı bir icazetnâmesinin olup olmadığı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁴³ Bâkinî, Rûçî'nin dışında Hacı Halil el-Cımgî'nin de Gazikumukî'nin övgüsüne mazhar olduğunu bildirmiştir. Ayrıca onun, şeyhinden icazetnâme aldığını hatta sözü edilen icazetnâmenin yazılı halini bizzat gördüğünü eklemiştir.⁴⁴ Bâkinî diğer halifelerin ilmî ve manevî kemâlâtı hakkında bilgiler verdikten sonra Nakşbendî-Hâlidî âdâbına uymayan bazı hareketleri sebebiyle Sugûrî ile Gazikumukî'nin aralarının bozuk olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵ İçerisinde Sugûrî'nin de bulunduğu bir mecliste Gazikumukî uzaktan gelen müritlerine dönerek; "Ey ihvanlar! Aramızda uzun mesafe ve pek çok dağ mevcut. Beni ziyaret etmek istediğinizde şayet gelemerseniz er-Rûçî ve Şeyh Muhammed Huhâlî'ye gidiniz. Bende aradığınız her şeyi onlarda bulabilirsiniz. Onlara uyan mürit bana uymuş gibidir. O ikisini kendi yerime halife kıldım" demiştir.⁴⁶

Başka bir rivayete göre Derğ vilayetinde bir cuma günü cuma namazını Gazikumukî kaldırmak istemiş fakat Sugûrî onun imam olmasını istemeyerek; "Geride kal! Senin önüme geçip bana imamlık yapman caiz değildir. Çünkü ben hem âlim hem de hafız biriyim" demiştir. Sugûrî'nin bu hareketine herhangi bir karşılık vermeyen Gazikumukî namazı Sugûrî'nin arkasında itmam etmiştir. Bu olaydan sonra da Gazikumukî ile Sugûrî arasında mürşit-mürit ilişkisi olmamıştır.⁴⁷ Bu rivayetler doğru kabul edildiğinde iki şeyhin arasındaki problemin sadece tarikatın pratiklerine

42 Bâkinî, Mamma Debîr er-Rûçî, Hacı Yusuf es-Sembûrî, Hacı Abdurrahman Efendi es-Sugûrî, Şeyh Muhammed Huhâlî, Hacı Halil el-Cımgî, Şeyh Ömer Limuhammed Karakî Henûhî, Molla Muhammed et-Tefsîrânî gibi sûfilerin ismini zikretmiştir. bk. Bâkinî, *Tabakât*, 422,423.

43 Bâkinî, *Tabakât*, 423.

44 Bâkinî, *Tabakât*, 453.

45 Bâkinî, *Tabakât*, 431-432.

46 Bâkinî, *Tabakât*, 446.

47 Bâkinî, *Tabakât*, 446,447.

dair fikir ayrılıklarından kaynaklanmadığı, meselenin beşerî münasebetlere de sıçradığı yorumu yapılabilir.

Konu hakkında rivayetleri değerlendiren Bâkinî, Gazikumukî ile Sugûrî arasındaki mürit-mürşit ilişkisine dikkatleri çekerek bir kıyaslama yapmıştır. Ona göre Sugûrî ilk başlarda normal şekilde Nakşebendî-Hâlidî usulü üzere seyrüsülûkünü sürdürürken zamanla bazı müritlerine cehrî zikir yaptırmaya başlamış veya yapanlara mani olmamıştır. Bunun yanı sıra keşif ve keramete gereğinden fazla önem ve değer atfetmiş, tasavvufî anlayışını da bu kavramlar etrafında şekillendirmeye başlamıştır. Bâkinî, tarikatın âdâbına uymaması sebebiyle Sugûrî'nin manevî olarak terakki edemediği ve seyrüsülûkünün yarım kaldığı tespitini bizzat şeyhi Gazikumukî'nin yazdığı mektuptan öğrendiğini de eklemiş, buna rağmen onun ilmî ve manevî bakımdan Kafkas halklarına çok büyük faydası olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁸ Hilmî Dağıstânî ise Sugûrî'nin keşif ve keramete gereğinden fazla önem vermesinden ve seyrüsülûkün amacını kerametinde elde edilmesine hasrettiği gerekçesiyle Gazikumukî'nin onunla manevî ilişkisini sonlandırdığını belirtmiştir.⁴⁹ Bu rivayetlerden Sugûrî'nin, Gazikumukî tarafından kendisinden sonra halife tayin edilmediği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sugûrî'nin Nakşebendî-Hâlidî silsilesi Gazikumuki, Yerakî ve Kürdemirî vasıtasıyla Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye ulaşmaktadır. Kafkas sûfilerinin evlerinde bulunan ve Nakşebendî-Hâlidî şeyhlerini gösteren silsilenâmelerde de Sugûrî'nin adı Gâzikumukî'den sonra Dağıstan'ın şeyhi olarak kayıtlıdır.⁵⁰ Hilmî Dağıstânî ise bazılarının Sugûrî'yi doğrudan Yerakî'nin halifesi olarak gördükleri bilgisini paylaşmıştır.⁵¹ Sugûrî'nin aynı zamanda Kâdirî tarikatından da icazetli bir şeyh olduğu rivayet edilmiş lakin tarikatı kimden, nerede aldığı belirtilmemiştir.⁵² Bu malumatlar dikkate alındığında şeyhinden icazet alıp almadığı tartışmalı olan ve aynı zamanda tarikatın usûl ve âdâbına aykırı bazı uygulamaları olan Sugûrî'nin, niçin Dağıstan'daki Hâlidî silsilesinin Gazikumukî'den sonraki en büyük ve en

48 Bâkinî, *Tabakât*, 432.

49 Hilmî Dağıstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede*, 227.

50 Bu silsileler için bk. Hilmî Dağıstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede*, 8; Mehemmedcelil - Halilli, *İsmayıl Siraceddîn Şirvânî*, 123-125.

51 Hilmî Dağıstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede*, 227.

52 Hasan Hilmî el-Kâhî ed-Dağıstânî, *ed-Dürretü'l-beyzâ fî reddi'l-bida ve'l-ehvâ*, thk. Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî (Mohaçkale, Dârü'r-risâle, ts.), 43.

önemli mürşidi kabul edildiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Kaynaklarda Sugûrî hakkında çok fazla bilgi bulunmayışı sebebiyle böyle bir soruya net bir cevap verebilmek oldukça zordur. Fakat dönemin sosyal ve siyasî şartları analiz edildiğinde bu konuda bazı sonuçlara ulaşmamız mümkündür.

1859'dan sonra Kafkaslarda ortaya çıkan yeni siyasî konjonktür sebebiyle Gazikumukî'nin diğer halifeleri ya bölgeden ayrılmış veya sürgün edilerek Dağıstan'dan uzaklaştırılmıştır. Halifelerden Hacı Yusuf es-Sembûrî, Şâmil'in teslim olduğu sene Kuzey batı Azerbaycan'da bulunan, günümüzde Zakatala şehrine ait bir köy olan Sabunçu'ya göç etmek zorunda kalmış ve aynı yıl burada Ruslar tarafından şehit edilmiştir.⁵³ Halifelerinden bir diğeri Şeyh Muhammed Huhâlî ise Gazikumukî ile Osmanlı Devleti'ne göç etmiş ve orada vefat etmiştir.⁵⁴ Hacı Halil el-Cıngî de Şeyh Şâmil'den sonra Dağıstan'dan Sibirya'ya sürülmüş, memleketine dönmesine izin verilmemiş ancak hacca gitmesine müsaade edilmiştir. Hac ziyaretinden sonra yine vatanına dönemeyen Cıngî'nin Tifliste ikamet etmesine izin verilmiş, 1874'te burada vefat etmiştir.⁵⁵ Molla Muhammed Tefsirânî ise Dağıstan'da Müşevveb adlı köyde kalsa bile kısa süre sonra 1864'te vefat etmiştir.⁵⁶ Şeyh Ömer Limuhammed Henûhî ise hem Şeyh Şâmil'in naiplerinden hem de Gazikumukî'nin halifelerinden biri olup genelde siyasî/askerî işlerle meşgul olmuş, 1859'dan önce bölgeden ayrılıp Dağıstan-Azerbaycan sınırında inzivaya çekilmiş ve 1865'te burada vefat etmiştir.⁵⁷ Görüldüğü üzere Sugûrî dışında Gazikumukî'den icazet alan altı meşhur şeyhin beşi ya erken yaşta vefat etmiş ya da bölgeden göçte zorlanmıştır. Bu durumda Sugûrî, 1859'dan sonra bölgede kalan ve irşat vazifesine kısmen de olsa devam edebilen Nakşibendî-Hâlidî şeyhi olarak ön plana çıkmıştır.

Sugûrî'nin Dağıstan'ın şeyhi olarak tanınmasının bir diğer sebebi de kanaatimize göre diğerlerinin halife düzeyinde mürit yetiştirememeleridir. Bâkinî, Gazikumukî'nin halifelerinden ilk sırada zikrettiği er-Rûçî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Müritlerimden hiçbiri hilâfete layık bir seviyeye gelememi. Bu seviyeye gelemeyen bir müridin şeyhlik

53 Bâkinî, *Tabakât*, 431.

54 Bâkinî, *Tabakât*, 444.

55 Bakinî, *Tabakât*, 454.

56 Bakinî, *Tabakât*, 465.

57 Bakinî, *Tabakât*, 458,459.

makamına gelmesine izin verme hususunda Allah'tan, Resûlü'nden ve evliyâullahtan utaniyorum.”⁵⁸

Sugûrî'nin pek çok müridi olduğu bilinmekle birlikte yerine halife bırakıp bırakmadığı hususu tartışmalıdır. Hilmî Dağıstânî, Sugûrînin hiç kimseye hilâfet vermediğini söyleyerek ölümünden hemen önce söylediği şu sözü nakletmiştir: “Ölüm vaktim yaklaştı ve müritlerimden hiçbiri asamı benden alacak seviyeye gelemeyemedi.”⁵⁹ Bu rivayeti naklettikten sonra o, İlyas es-Südaharî'nin Sugûrî'nin kendisine hilâfet verdiği iddiasını dile getirmiştir. Meselenin belirsizliğine vurgu yapan Hilmî Dağıstânî, şeyhlik tartışmalarının özellikle Sugûrî'den sonra yoğun şekilde gündemi meşgul ettiğini vurgulamıştır. O, Sugûrî'den sonra pek çok müteşeyyih ortaya çıktığını ve hemen hepsinin; “Sugûrî benden başka hiç kimseye icazet vermedi” diyerek kendilerini Sugûrî'ye nispet ettiklerini ve bu şekilde meşruiyet kazanmaya çalıştıklarını nakletmiştir.⁶⁰ Bu müddeilerin hiçbirinin elinde yazılı bir icazet belgesinin olmadığı, açık bir taassup içerisinde kendilerine kerametler nispet ederek birbirlerine üstünlük tasladıkları da belirtilmiştir.⁶¹ Dağıstan'da pek çok kimsenin kendisini tarikatta Sugûrî'ye nispet etmesi onun Halidîliğin Dağıstan kolunun Gazikumukî'den sonraki en önemli mürşidi olmasına önemli rol oynamıştır.

Sugûrî'nin Kafkas tasavvufunda merkezî bir konuma gelmesindeki sebeplerden biri de onun yetiştirmiş olduğu müritler ve bu müritlerin Nakşbendîliğe yönelik eserleridir. Bu müritlerden ilki ve en meşhuru İlyas es-Südaharî'dir. Yukarıda da ifade edildiği üzere onun Sugûrî'nin halifesi olup olmadığı kesinlik kazanmayan bir mesele olsa bile Südaharî halk arasında Sugûrî'nin halifesi olarak iştihar etmiştir.⁶² Bulunduğu beldelerde

58 Bâkîni, *Tabakât*, 428.

59 Hilmî Dağıstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede*, 226.

60 Hilmî Dağıstânî, Sugûrî'den icazet aldığı iddia eden bir müteşeyyih ile sülûfler arasında şeyhlik izni konusunda gerçekleşen tartışmayı aktarmıştır. Buna göre, sözü edilen müteşeyyih zikir telkini icazetini kimden aldığı sorulmuş, o kişi de; “*ben bu izni Sugûrî'nin kızı Hacı Meryem'den aldım*” cevabını vermiştir. Bunun üzerine; “*Hacı Meryem'in böyle bir salâhiyeti var mı ki, sana böyle bir icazeti verebilsin*” denilmiş, O kimse de; “*Ben bir gün Sugûrî'nin insanlara nasil zikir telkini verdiğini Hacı Meryem'e sordum. O da anlattı. Ben de buna uygun olarak insanlara tarikat zikri telkin ediyorum*” dedi. Sonra da gülerek ve alay edercesine Avarca; (هنج دصك) “*Meryem'in bereketiyle tarikat verme işinden vazgeçtim*” dedi. Müellif bu rivayetle birlikte Sugûrî sonrası dönemde şeyhlik konusunda Dağıstan'daki lakayt duruma işaret etmiştir.

61 Hilmî Dağıstânî, *Tenbîhü's-sâlikin*, 152.

62 Bâkîni, *Tabakât*, 433.

Nakşibendîliği ihyâ ettiği, halkın maddî manevî sıkıntılarıyla ilgilendiği, günlük hayatta sürekli toplum içerisinde olduğu ve etkileyici hitabeti sayesinde insanları tarikata celp ettiği mervîdir.⁶³ Ayrıca o, *Süllemü'l-mürîd* adlı eserinde Sugûrî'nin silsilesine yönelik izahlar getirmiş, onun tarikatın pratiklerine dair görüşlerini ve içtihatlarını açıklamıştır.⁶⁴ Eser dönemin sûfî karakterini ve tarikatın pratiklerini izah etmesi yönüyle Kafkaslarda yazılan pek çok esere kaynaklık etmiştir.⁶⁵ Tasavvufî şahsiyetinin kabul görmesi ve şeyhi hakkında önemli bilgiler veren eseriyle Sūdaharî, Sugûrî isminin *ünlenmesinde* önemli etkenlerden biri olarak düşünülebilir.

Sugûrî'nin meşhur diğer bir müridi de Hacı Abdurrahman el-Kikunî'dir (öl. 1331/1913). Durkilî, Kikunî'nin Sugûrî'den icazet aldığı⁶⁶ söylese de Bâkinî ona herhangi bir icazetin verilmediğini vurgulamış, hatta onun böyle bir izni ve görevi bulunmadığı halde insanlara tarikat zikri telkin ettiğinin altını çizmiştir.⁶⁷ Kikunî aynı zamanda *Necmü'l-enâm fî riyâzati'l-cinân* adlı bir eserin de müellifidir. Kitap Nakşibendî ahlâkını Kafkas halklarına öğretmek için kaleme alınmış olup müellif, kendisine sorulan sorulara cevaplar vermiştir. Her konu "Ey oğul" ibaresiyle başladığı için eser *Eyyühe'l-veled*⁶⁸ olarak da bilinmektedir.

Bu ikisinin yanı sıra iştihar etmiş diğer müridi de Şeyh Hacı Muhammed el-'Ubûdî'dir (öl. 1306/1889). Kaynaklar 'Ubûdî'nin ilmî ve manevî derecesinin yüksek seviyede olduğunu belirtmiştir. Şeyh Şâmil sonrası dönemde kimseden yardım göremeyince irşat faaliyetlerinde bulunamamış ve bölgeyi terk ederek önce Osmanlı Devletine ardından Mekke'ye hicret etmiştir. Ayrıca Hacı Ūzen es-Selatî adlı bir öğrencisinin de bulunduğu mervîdir.⁶⁹

Sugûrî'nin müritlerinden biri olan İlyas es-Sudaharî de (öl. 1311/1894) onun Dağıstan'da kadın-erkek çok sayıda müridi olduğundan bahsetmiştir. Müritlerine Hâlidîyye'nin usûl ve âdâbına uygun şekilde zikr-i lisânî ve zikr-i kalbî telkinlerinde bulunan Sugûrî bazı müritlerine ise mescitlerde icra edilen cehrî zikir merasimlerine katılmalarına izin vermiştir.⁷⁰

63 Durkilî, *Nüzhetü'l-eshân*, 604, 605.

64 Hilmi Dağıstânî, *Tenbihü's-sâlikîn*, 152; a.mlf, *Dürretü'l-beyzâ*, 43.

65 Özellikle Hasan Hilmi el-Kâhî ed-Dağıstânî gibi müellifler Sudaharî'den çokça alıntı yapmışlardır.

66 Durkilî, *Nüzhetü'l-eshân*, 600.

67 Bâkinî, *Tabakât*, 447.

68 Durkilî, *Nüzhetü'l-eshân*, 600. Eserin el yazma nüshası kendi kütüphanemizde mevcuttur.

69 Bâkinî, *Tabakât*, 432.

70 Hilmi Dağıstânî, *Tenbihü's-sâlikîn ilâ ğurûri'l-müteşeyyihîn* (Mohaçkale: Dâru'r-risâle, ts.), 152,153.

Benzer bir rivayeti Durkilî de zikrederek Sugûrî'nin cehrî zikir yapmak isteyen müritlerine izin verdiği belirtmiştir. İddiasını desteklemek için de dönemin meşhur Nakşibendîlerinden olan Şeyh Şâmil'in ve savaşçıların bir bölgeden başka bir bölgeye intikalleri esnasında hep birlikte koro halinde zikir yaptıkları bilgisini paylaşarak Kafkas sûfilerinin böyle bir uygulamayı normal karşıladıkları yorumunu yapmıştır.⁷¹ Durkilî'nin bu kıyası kanaatimizce doğru değildir. Zira Şeyh Şâmil ve arkadaşlarının sefer/intikal esnasında bazı zikirleri koro halinde okumaları bir tarikat pratiği olarak değil yolculuk âdâbı şeklinde değerlendirilmelidir.

Osmanlı Devleti'ne göç eden Ortanca oğul Hacı Muhammed'in babasına yazdığı mektupta Sugûrî'nin ahlâkî ve eğitimci yönüne dair bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre Sugûrî, evlatlarını İslam ahlâkı üzerine yetiştirmeye azami gayret göstermiş, vaaz ve nasihatlarını genelde Hz. Peygamberin rol model şahsiyeti etrafında şekillendirmiştir.⁷² Hem Nakşibendî hem de Kâdirî tarikatına mensup pek çok kimse Sugûrî'yi mürşit olarak kabul etmiştir. Vefatından sonra bölgede bazıları, sağlığında Sugûrî ile tasavvufî münasebetine istinaden tarikat dersi vermeye başlamış veya şeyhlik iddiasında bulunmuştur. Kimseye hilâfet vermediği gerçeğini göz önünde bulundurmamakla birlikte bu durum onun son derece sosyal bir kişiliğe sahip olduğu ve tasavvufî pratik ve öğretilerin bölgede yayılmasında önemli rol oynadığı gerçeğine işaret etmektedir.

C. Sugûrî'nin Eserleri ve Dinî-Tasavvufî Görüşleri

1. Eserleri

el-Meşrabü'n-Nakşibendiyye: Sugûrî'nin en meşhur ve hacimli çalışması *el-Meşrabü'n-Nakşibendiyye* isimli eseridir. İlk olarak 1906 yılında Timurhanşurâ'da Muhammed Mirzayev matbaasında basılan eser son olarak 2011 yılında İmam Şafîî Üniversitesi tarafından Gazikumukî'nin *el-Âdâbu'l-marziyya fi't-tarîkati'n-Nakşibendiyye* adlı eseriyle aynı ciltte tıpkıbasım şeklinde Mohaçkale'de neşredilmiştir. Seksen sayfadan oluşan kitap giriş, üç ana bölüm ve hâtîme kısmından oluşmaktadır. Giriş

71 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 515.

72 Durkilî, *Nüzhetü'l-ehân*, 534.

kısımındaki bilgilere göre eser tarikata yeni girenlerin/mübtedîlerin sorduğu sorular etrafında önemli görülen meseleleri özetleme gayesiyle kaleme alınmıştır. Birinci bölüm üç alt başlıktan müteşekkil olup bunların tümü İslâm akâdine hasredilmiştir. İlk başlıkta Allah Teâlâ'nın zâtî ve subûtî sıfatları ayetler ve hadislerle izah edilmiştir. İkincisinde imanın dil ile ikrar ve kalp ile tasdiki ile ilgili meseleler, peygamberlerin sıfatlarına yönelik izahlar ve bunların delilleri ele alınmıştır. Sonuncu başlıkta ise kelime-i şahadet ve kelime-i tevhidin manaları incelenmiştir.⁷³ İkinci bölüm Nakşibendî Tarikatı'nın usûl ve âdâbına hasredilmiştir. Altı başlıktan oluşan bu kısımda tarikata ait zikirler, murakabe âdâbı, rabîta, hayvanî ve rahmanî sıfatlar, nefsin tezkiyesi, şeyhe muhabbet ve müritliğin edep-leri gibi başlıklar yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise kırk adet hadisin metnine yer verilmiş, bazılarında kısa izahlar getirilmiştir. Üçüncü bölümün sonuna iki alt başlık eklenmiş olup ilk başlıkta büyük ve küçük bazı günahlara yönelik açıklamalar yapılmış ikincisinde ise tövbe ve unsurları ele alınmıştır. Eserin hâtîme kısmı ise Abdülkadir Muhammed. b. Ömer b. Habîb es-Safedî'nin (öl. 915/1510) *el-Kasîdetü't-tâiyye*⁷⁴ adlı iki yüz yetmiş altı beyitlik kasidesine ait on beyitlik bir seçkiyle ve bu beyitlerin izahlarıyla oluşturulmuştur. Sugûrî'nin izah ettiği beyitler kasidenin farklı yerlerinden alınmış olup birbirinin ardılı değildir.⁷⁵

el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim: Sugûrî'ye nispet edilen eserlerden biri de *el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslimi bi dâri'l-küfri ev bi dâri'l-İslâmi'l-leî istevlâ 'aleyhe'l-küffârü'l-muhâribûn*⁷⁶ adlı Arapça risâledir. Altı sayfadan oluşan risâlenin bilinen tek nüshası Princetion Üniversitesi, Yahuda collection, İslamic manuscripts, Garret no: 2867Y, 91b-94a'da bulunmaktadır. Risâlenin başında Arapça "Bu risâle-i şerîfe faziletli şeyh Hacı Abdurrahman es-Sugûrî'ye aittir" yazılıdır. Risâledeki anlatım tarzına dikkat edildiğinde, hicreti gerekli kılan olumsuz şartları ifade ederken Sugûrî'nin sık sık "tıpkı şimdiki zamanda olduğu gibi" ifadesini kullandığı görülmektedir. 1877 yılında Kafkaslarda Ruslara karşı tekrar başlayan ayaklanmalarla ilişkisi olduğu gerekçesiyle Sugûrî bölgeden

73 Abdurrahman es-Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşibendiyye* (Temirhanşûra: al-Matbaatü'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirzâ Mavrayov, 1907), 16.

74 Kaside için bk. Abdülkadir es-Safedî, *Silku'l-'ayn li ezhâbil'-ğayn*, şrh. Ali b. 'Atıyye 'Ulvân el-Hamevî (Riyad: Mektebetü Câmîati'l-Melik Suûd, Kısmü'l-mahdûdât, 5612).

75 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşibendiyye*, 74-80.

76 Eserin ilk sayfasının orijinal görüntüsü için bk. Ek-2.

sürgün edilmiştir. Bu da Risâlenin büyük ihtimalle Rusların 1860'tan sonra Kafkaslardaki işgal faaliyetlerini gerçekleştirmeye başladıkları dönemde (1860-1877 yılları arasında) yazıldığına işaret etmektedir.

Eser, mucizevî taraflarını öne çıkarmak suretiyle Hz. Peygamberin doğumunu ve hicretine kadar olan hayatını kısaca anlatarak başlamıştır. Daha sonra muharip kâfirler tarafından işgal edilen bir beldede Müslümanların kalıp kalamayacağı konusunu ele alan Sugûrî meseleyi ayetler, hadisler ve de sahabe hayatından örnekler vererek izah etmeye çalışmıştır. O, hicret öncesi Mekke'de Müslümanların içine düştüğü dinî, sosyal ve hukukî/ahlâkî problemleri kendi dönemindeki Kafkas Müslümanlarının durumuyla karşılaştırmıştır.⁷⁷ Kıyas metodunu kullanmak suretiyle Asr-ı saadetteki gibi hicretin vücûbu için gerekli şartların oluştuğu bu nedenle Müslümanların en güvenli İslam beldesine göç etmeleri gerektiği sonucuna ulaşmıştır.⁷⁸

Dönemin sosyo-kültürel, siyasî ve dinî şartları göz önüne alındığında Sugûrî gibi tasavvufî yönüyle iştihar eden bir şeyhi böylesi bir fikhî risâleyi yazmaya iten sebeplerin ne olduğu önem arz etmektedir. Rusların göç politikasını oluşturan propaganda Müslüman halkı Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi teşvik edici nitelikteydi. Zira Ruslar Müslümanları, bölgede kalmaları halinde Hristiyanlaştırılacakları, yirmi beş yıl süreyle askere alınacakları ve Osmanlı'nın hilâfet ordusuna karşı savaştırılacakları gibi söylemlerle korkutmaktaydı.⁷⁹ Halkı göçe zorlama siyaseti güden Ruslar diğer taraftan bazı kanaat önderlerini öldürme, kendi emri altına alma veya bölgeden ayrılmalarına izin vermeme gibi uygulamaları da tedavüle sokmuştu. Sugûrî'nin şeyhi Gazikumukî, Ruslar tarafından Kafkas mahkemelerinde yıllık üç yüz Tuman karşılığında şer'î hâkim olmaya zorlanmıştı. Bunun Rusların bir tuzağı olduğunu düşünen/fark eden Gazikumukî Müslümanların moral-motivasyonlarının kaybolması endişesini taşıyarak gizlice bölgeden ayrılmayı başarmıştır.⁸⁰ Hal böyleyken Sugûrî ve aile fertlerinin bir kısmı Dağıstan'da kalmaya zorlanmış, Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu bölgelere veya başka bölgelere göz

77 Abdurrahman es-Sugûrî, *el-Kavl fi vujûbi'l-hijra* (Princeton: Princeton University Library, Yahuda collaction, İslamic Manuscript, Garret no: 2867Y), 92b.

78 Sugûrî, *al-Kavl fi vujûbi'l-hijra* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, Garret no: 2867Y), 93b.

79 Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, 49.

80 Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ Defteri [MVL]*, No. 408, Gömlek No. 15-2.

etmelerine izin verilmemiş hatta şeyhin ortanca oğlu Hacı Muhammed'in bu konudaki uzun çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Bu bilgiler ışığında XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne hicretin vacip olduğunu savunan bir risâleyi kaleme alması Sugûrî'nin Ruslar tarafından buna zorlanıp zorlanmadığı sorusunu akla getirmektedir.

Kaynaklar ve araştırmalar Sugûrî'nin *el-Hâşiye 'alâ âdâbi'l-bahs* adlı bir eserinin olduğunu belirtmiştir. Eser Mohaçkale Tarih ve Etnoğrafya müzesinde bulunmaktadır.⁸¹

2. Sugûrî'nin Dinî-Tasavvufî Düşünceleri

a. Nakşbendiyye Âdâbi

Nakşbendîyye tarikatının seyrüsülûkünün başta Hz. Peygamber olmakla diğer peygamberlerin ve salih kulların ahlâkı üzerine kurulu olduğunu belirten Sugûrî, salih kul kavramını da "*Kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur*"⁸² ayeti bağlamında nefsinin ıslah edenler şeklinde tanımlamıştır.⁸³ Tarikata intisap edenlerin ibadet âdâbi hususunda takınacakları tavra dikkat çeken Sugûrî'nin ilk vurguladığı husus sûfilerin nafîle namazlara hassasiyet gösterme meselesidir. Sırasıyla evvâbîn, teheccüd, vitr, işrâk, duhâ gibi namazlar hakkında kısa fikhî bilgiler veren Sugûrî bunların asgarî ve azamî rekât sayılarını, en faziletli vakitlerini zikretmiş, bazılarında da okunacak surelere işaret etmiştir. Bunların dışında abdest namazı ve tahiyetü'l-mescid namazının müstehap olduğunun altını çizen müellif tesbih namazının da ihmal edilmemesi gerektiğine işaret etmiştir.⁸⁴

Hangi aşamada olursa olsun⁸⁵ müridin pazartesi ve perşembe oruçlarını mutlaka tutması gerektiğini belirten Sugûrî Zilhicce ayının ilk dokuz gününü de oruçlu geçirmeleri gerektiğinin altını çizmiştir. Bununla

81 Durkilî, *Nüzhetü'l-ezhân*, 515; Kemper, "Abd al-Rahmân al-Thughûrî", 7; Öngören, "Abdurrahman b. Ahmed es-Sugûrî", Ek-2, 522.

82 *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Hicr, 15/42.

83 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 29.

84 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 22-24.

85 Sûfiler seyrüsüklerindeki manevî gelişimlerine göre farklı tasniflere tutulmuşlardır. Sugûrî'nin ifadelerinden onun sûfilere mübtedî, mutevassıt ve müntehî tasnifini tercih ettiği anlaşılmaktadır.

birlikte o, bir sūfinin üç gün arka arkaya oruç tutmamasının mekruh olduğu fetvasını vermiştir.⁸⁶

Mübtedî müridin tarikat evradını aksatmaması gerektiğini söyleyen Sugûrî, Murakabe makamına yükselmiş bir müridin ise virdlerine ek olarak mutlaka her gün Kur'an okuması gerektiğini belirtmiştir. Bu makamdaki müridin her hafta Kur'an'ı hatmetmesinin müstehap olduğu görüşünde olan müellif buna güç yetirilememesi durumunda ise ayda bir hatmin gerekli olduğu fetvasını vermiştir. Buna ek olarak Kur'an'ı mushafa bakarak okumanın ezbere okumaktan, gece okumanın da gündüz okumaktan daha faziletli olduğunu beyan etmiştir. Namazların akabinde Kur'an kıraatine değinen Sugûrî sabah namazından sonra Yâsîn, öğle namazını müteakip Mülk, ikindiden sonra Nebe, akşam namazı akabinde de Secde surelerinin okunmasının müstehap olduğunu söylemiştir.⁸⁷

b. Rabıta ve Murakabe

Hâlidîliğin pîri Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye göre rabıta Kur'an ve Sünnet'e ittiba etmenin ve fenâ makamına ulaşmanın en önemli unsurlarından biridir.⁸⁸ Hâni ise rabıtayı kalbi, kâmil bir şeyhe bağlamak olarak tanımlamıştır.⁸⁹ Sugûrî, farklı şekil ve uygulamaları bulunan rabıtayı⁹⁰ şeyhin huzurunda/yanında ve ayrı mekânlarda/gıyabında olmak üzere ikiye ayırarak izah etmiştir. O, Hâlidî geleneğe bağlı kalarak şeyhin huzurundaki rabıtayı tam bir muhabbet ve teslimiyetle kalbi şeyhe bağlamak şeklinde tarif etmiştir. Gıyabında ise mürit, şeyhinin suretini gözünün önüne getirmeli, bu şekilde şeyhinde bulunan ihlas ve kemâli yakalamaya gayret göstermelidir. Mürit, ihlasının azaldığını her fark ettiğinde şeyhini tekrar gözünün önüne getirerek/sûretini hayal ederek rabıtasını tekrarlar. Böylece şeyhinin sıfatları ile vasıflanmaya çalışır. Müşâhede makamına

86 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 25, 26.

87 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 26.

88 Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *er-Risâletü'l-Hâlidîyye fi't-Tarikati'n-Nakşbendiyye* (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2017), 39, 40.

89 Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Behçetü's-seniyye*, çev. Siraceddin Önlüer (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013), 180; Ayrıca bk. İbrahim Fasih Haydârî, *Mecdü't-tâlid*, çev. Eser Sazak (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 54.

90 Abdülhakîm Arvâsî, *Râbitâ-i şerîfe* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1342), 8-9; Rabıta hakkında genel bir değerlendirme için bk. İrfan Gündüz, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbitâ", *Tasavvuf İlmî Akademik Dergisi* 8/19 (2008), 32-33.

yükselmiş kâmil bir mürşit ile mürit arasında ahlâkî etkileşim bu şekilde ortaya çıkacak ve şeyhin ahlâkî sâlike sirayet edecektir.⁹¹

Sugûrî'ye göre murakabe hazır ve istekli bir kalple sâlikin Allah Teâlâ'ya yönelmesi ve kendini onun huzurunda bilmesidir. Bunun için sâlik temiz bir beden ve elbiselerle, insan ve hayvanların kendisini rahatsız edemeyeceği bir ortamda güç, takat, ilim vb. dünyevî tüm istidatlarından soyutlanarak kendisini Allah'ın huzurunda tasavvur eder. Murakabe için en faziletli vakit farz veya nafil namazların hemen sonrasındır. Psikolojik faydalarını sıralayan Sugûrî'ye göre hakkıyla yapılan murakabeyle birlikte gönülde biriken dünyevî sıkıntı ve endişeler önemini yitirir. İnsanı yanlış yönlendiren nefis-i emmârenin sesi azalır ve böylece sâlik nefsinin verdiği rahatsızlıkları bertaraf etme imkânına sahip olur.⁹²

c. Ubûdiyyet

İbadet kavramı fikhî açıdan, beslediği sevgi ve saygının bir sonucu olarak kulun yaratıcıya itaatini gösteren, Allah ve Hz. Peygamber tarafından yapılması talep edilen, şartları belirli somut ve iradî davranış biçimleri⁹³ şeklinde tanımlanırken ubûdiyyet kavramında ise ibadetlerle ortaya çıkan manevî derinlik, haller ve ahlâk ağır basmaktadır.⁹⁴ Kuşeyrî ubûdiyyetin hal sahibi insanların bir özelliği olduğuna dikkatleri çekerek bu mertebedeki insanların ibadetleri hakkıyla yerine getirdiklerini vurgulamıştır.⁹⁵

Sugûrî ise ubudiyeti ibadette ve ahlâkta Hz. Peygamber'e ittiba olarak tanımlamıştır. Allah'la kul arasında muhabbetin Hz. Peygamber'e ittiba ile hâsıl olacağını, bunun dışındaki yolların insanı Allah'a ulaştırmayacağını vurgulamıştır. Hz. Peygamber'e ittibanın en önemli aşaması ise ahlâk-ı zemîme olarak tanımlanan kin, nefret, haset, kibir, riya vb. hallerden uzaklaşmaya çalışmaktadır. Bu gibi halleri kendinden uzaklaştırmayı başaramayan sâlikin niyetinin ve seyrüsülûkünün sağlıklı olamayacağını

91 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 30.

92 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 30-31.

93 Ferhat Koca, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/241.

94 Mustafa Sinanoğlu, "İbadet, Etimoloji ve Tanım", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay. 1999), 19/233; Semih Ceyhan, "Ubûdiyyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay. 2012), 42/33-34.

95 Abdülkerim Hevâzin b. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz. Muhammed Abdurrahman Mar'aşlı (Bayrût: Dâru ihyâu't-türâsi'l-'Arabî, 1997), 1/79.

altını çizen müellif bu kötü kalbî alışkanlıklarla mücadele etmenin vacip olduğunu söylemiştir. Kötü ahlâkla mücadelede en etkili usul, sürecin kâmil bir mürşidin gözetiminde yürütülmesidir. Sugûrî, kötü ahlâkla mücadelede sadece Nakşibendî usul ve âdâbını değil Hz. Peygamber'in sünnetini esas alan tüm tarikatları kastetmiştir. O ayrıca mürşid-i kâmil gözetiminde olmayan bir ahlâkî arınma mücadelesinin başarıya ulaşmasının son derece zor olduğunu söylemiştir.⁹⁶

d. Şeyh-Mürit İlişkisi

Sugûrî'ye göre seyrüsülûkün en önemli unsuru şeyhtir. Zira tasavvuf kitaplarından, yolculuklardan ve gece-gündüz yapılan riyazâtan elde edilebilecek bir ilim değil bilakis kâmil bir şeyhin sohbetlerinden öğrenilebilecek bir haldir. O nedenle müridin şeyhiyle bir saatlik sohbeti binlerce kitabı mütalaa etmesinden daha müessirdir. Mürit ya ilahî cezbenin tesiriyle ya da kâmil bir şeyhin sohbetiyle müşâhade makamına ulaşabilir.⁹⁷ Allah'a vâsıl olma/müşâhade makamına ulaşma hususunda müridin şeyhine olan muhabbetine dikkat çeken Sugûrî'ye göre mürit iki şekilde şeyhine muhabbet gösterebilir. Birincisi; mürit şeyhinin şer'î emir ve isteklerini yerine getirmeli ve onu kendine rol model alarak ahlâkî sıfatlarıyla muttasıf olmaya çalışmalıdır. Sugûrî muhabbetin ikinci şeklini ise tevessül olarak tanımlamıştır. Genel manada tevessül, bir Müslümanın sâlih amellerini, peygamberleri veya velîleri vesile kılarak Allah'a yakın olmaya çalışmasını ifade etmektedir.⁹⁸ Hakk'tan gelen feyz peygamberler/Hz. Peygamber vasıtasıyla velîlere sirayet ettiğinden mürit bu feyzi elde edebilmek için kalben şeyhine/şeyhiyle tevessül etmelidir. Sugûrî, her iki muhabbet şeklinin de mürit için vacip hükmünde olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹

96 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşibendiyye*, 33-34.

97 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşibendiyye*, 46.

98 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Lisâni'l-Arab, ts.), 3/927: Yusuf Şevki Yavuz, "Tevessül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/6. Ayrıca bk. TAKüyyiddîn Ali b. Abdilkâfi b. Ali es-Sübkî, *Şifâu's-Sekâm*, thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükri (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 83-86.

99 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşibendiyye*, 46, 47.

Sohbet âdâbına yönelik izahlarda bulunan Sugûrî, şeyhlerin hal ile yaptıkları sohbetin, kâl ile yaptıkları sohbetlerden daha fazla olmasının önemine dikkat çekmiştir. Özellikle sâlikin sorduğu sorulara şeyhin verdiği cevaplar kısa ve öz olmalıdır. Zira bir konu hakkında gereğinden fazla konuşmak, meseleyi genişletmek ve şatihyeleri öne çıkarmak hem soran kimseyi hem de kendisine soru sorulanı fitneye duçar edebilir.¹⁰⁰

e. Keramet

Sugûrî'ye göre kerametın kendisi kötü veya imtina edilmesi gereken bir husus değildir. Çünkü o Allah tarafından kula verilen bir nimettir. Fakat seyrüsülûkü esnasında keramete yönelik tutum ve davranışları müridin ilahî tecellilere mazhar olup olmamasını etkileyebilir. Şayet sâlikin nefsinde keramete yönelik bir arzu oluşmuşsa bu durumda seyrüsülûktan beklenen maksat hâsıl olmaz. İşte bu durumu izah sadedinde “keramet erkeğin hayzıdır” denilmiştir.¹⁰¹ Ayrıca o, *Meşrabü'n-Nakşbendiyye'nin* hatime kısmında Abdülkadir Safedî'nin *el-Kasîdetü't-tâiyye*'sindeki bir beyti¹⁰² açıklarken, Allah'ın velî kullarının kerametlerinin ve hikâyelerinin değil ibadet hayatlarının örnek alınması gerektiği yorumunu yapmıştır.¹⁰³

Dönemin tasavvuf anlayışını açıklamaya çalışan Hilmî Dağüstânî'ye göre Sugûrî'nin yaşadığı dönemde sûfîler arasında keramet tartışmaları tasavvufa dair güncel meselelerden¹⁰⁴ biri olmuştur. Öyle ki, tarikata intisap etmek isteyenlerin veya mübtedîlerin gözünde keramet bir şeyhi

100 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 74-75.

101 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 45.

102 مِنْ أَصْغَرِ الذَّنْبِ خَفَ وَأَفْعَلُ كَمَنْ سَلَفُوا * بِالْخَيْرِ لَا تُرَضُّ عَنْهُ بِالْحِكَايَاتِ. Safedî, *Silku'l-ayn li ez-hâbil'-ğayn*, 4a/93. beyit.

103 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşbendiyye*, 74.

104 Kafkaslarda bazı tarikat pratiklerine dair problemleri özetleyen Hilmî Dağüstânî'ye göre insanları tasavvufa karşı mesafeli olmaya iten başlıca sebepler şunlardır: 1. İcazetli bir şeyhten hilâfet veya irşat izni almadan şeyhlik yapmaya kalkışanların zuhur etmesi. Bu kimseler genellikle rüyasında veya manevî bir işaretle Hz. Peygamberden veya vefat etmiş bir mürşitten irşat izni aldıklarını iddia etmektedirler. O, aynı şekilde Nakşbendî tarikatına müntesip olduğu halde tarikatın usul ve adabına uymamış kimselerin, şeyhin vefatından sonra irşat makamına geçmeye çalışmalarını da eklemiştir. 2. İcazeti başka bir tarikattan olduğu halde diğer tarikatın zikir ve evradına yönelik tasarrufla bulunması. Bu gibi kimseler genellikle Kâdirî oldukları halde Nakşbendî tarikatından da icazetli olduklarını iddia etmekte ve bu tarikata ait zikirleri sûfilere telkin etmektedirler. Geniş bilgi için bk. Hilmî Dağüstânî, *Tenbîhu's-sâlikîn*, 46-49.

tercih etmede önemli bir etken haline gelmiştir.¹⁰⁵ Sugûrî'nin keşif ve keramete haddinden fazla önem atfetmesi sebebiyle şeyhi ve diğer sûfiler tarafından eleştiri aldığı ilgili bölümde zikretmiştik. Böyle bir ortamda keramete önem vermekle itham edilen Sugûrî'nin konuya dair dinî-tasavvufî çerçeveye uygun izahlarda bulunması onun bu konudaki tutum ve tavrının yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

f. Zikir

Sugûrî'nin Nakşibendî usulüne¹⁰⁶ aykırı bir şekilde müritlerine cehrî zikir yaptırdığına veya bu tarzda zikir yapanlara mani olmadığına dair rivayetler mevcuttur. Hilmî Dağıstânî onun Nakşibendî usul ve âdâbına uygun olarak zikir telkininde bulunduğunu, cehrî zikri emretmediğini fakat mevlid vb. merasimlerde cehrî zikir yapmak isteyenlere de mâni olmadığını beyan etmiştir.¹⁰⁷ Allah'ı dil ile anmanın/zikr-i lisânînin sessiz veya sesli yapılması hususunda muhtelif rivayetler¹⁰⁸ ve görüşler mevcuttur. Sugûrî *Meşrabü'n-Nakşibendiyye* adlı eserinde cehrî zikir konusunu “*Rabbini içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle zikret ve gafillerden olma*”¹⁰⁹ ayeti üzerinden incelemiştir. Müfessirler ayetin Mekke’de Müslümanların baskı ve korku dönemlerinde nazil olduğu vurgulayarak ibaredeki “*zikret*” ifadesini de namaz esnasındaki kıraat, namazın dışında da dua ve zikir şeklinde yorumlamışlardır.¹¹⁰ Sugûrî’de

105 Hilmî Dağıstânî, *Tenbihu's-sâlikîn*, 49.

106 Tarikatın bazı kollarında farklı usuller olsa da Nakşibendilik’te genelde zikrin hafî olarak uygulanması esastır.

107 Hilmî Dağıstânî, *Tenbihu's-sâlikîn*, 152.

108 Bu rivayetler için bk. Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/410.

109 el-Arâf, 7/205.

110 İbn-i Kesîr bu ayetin Mekke’de Miraç gecesinde beş vakit namaz farz kılınmadan önce indirildiğini söylemiştir. O, genel manada ayetin dua ve zikir yapanlara yönelik olduğunu belirterek bu ibadetlerde sesi yükseltmemenin hükmünün müstehap olduğunu belirtmiştir. Ayetin işaret ettiği ikinci mana ise namazdaki tilavettir. Burada ise sesin ne yüksek ne de alçak, orta bir seviyede olması gerekmektedir. Bir diğer yorum da Kur’an kıraatini dinleyen kimselerin bu esnada sessizce zikir yapmalarının emredildiği yönündedir. Bu yorumları zikrettikten sonra İbn-i Kesîr, ayetin sonundaki “*Gâfillerden olma*” ifadesi mucibince gafletten korunmak için kulların sabah akşam Rablerini zikretmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Geniş bilgi için bk. Ebu'l-Fidâ İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrût: Dârü'l-Endelüs, ts.), 2/272. Vâhidî ise buradaki hitabın öncelikle Hz. Peygambere sonra da tüm Müslümanlara şamil olduğunu söyleyerek, “*zikret*” emrinin, namazdaki kıraat olduğu ifade etmiş, الجبر ifadesini de,

müfessirlerin görüşlerini teyit ederek ayette geçen zikir kelimesini hem Kur'an kıraati hem de zikir-i lisânî olarak yorumlamıştır. Ona göre ayetin sebep-i nüzülî cehrî zikre dair hükmün illetini de ortaya koymaktadır. Şöyle ki; ayetin nâzil olduğu dönemde kâfirler Kur'an'ı duyduklarında onu okuyana, okunan ayetlere ve bu ayetleri indirene lanet etmekteydiler.¹¹¹ Bu sebeple müşriklerin verdiği rahatsızlığı engellemek için zikrin/kıraatin sessiz yapılması gerektiği ayette bildirilmiştir. Hicretten sonra kâfirlerden kaynaklı bu illetin ortadan kalkması sebebiyle Kur'an kıraatinin ve duanın/zikrin sessiz yapılmasının önündeki engel de ortadan kalkmıştır.¹¹²

Konuyu izah ederken İmam Şa'rânî'nin (öl. 973/1565) görüşlerinden faydalanan Sugûrî'ye göre zikir-i lisânî peygamberlerden velilere, âlimlerden cahillere olmak üzere herkese gerekli bir ibadettir. Allah Teâlâ'nın azameti ile insanın idraki arasında pek çok perde mevcuttur. Bu perdeler nicelik ve nitelik olarak herkeste mevcut olmakla birlikte manevî derecesine göre insandan insana değişkenlik göstermektedir.¹¹³ Şa'rânî'nin (öl. 973/1565) bu görüşünü naklettikten sonra Sugûrî kendi yorumunu bu düşünce üzerine bina etmiştir. Ona göre insanın, rabbini tanınmasının önündeki perdeler her halükarda varlığını sürdürecektir, kaybolmayacaktır. Lakin zikir-i lisânî ile bu perdeler zayıflayacağı için imkânı nispetinde her Müslüman için bu ibadet farzdır.¹¹⁴ Yukarıdaki bilgiler ışığında Sugûrî'nin cehrî ve hafî olmak üzere zikrin her iki formunu aynı derecede önemsemediği söylenebilir.

g. Hicret

Sugûrî'nin etraflıca ele aldığı dinî meselelerden biri de Rus işgali altında bulunan Kafkas Müslümanlarının millî-manevî mevcudiyetlerini nasıl idame ettirecekleri hususudur. Müellif, *el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* isimli müstakil Risâlesinde Mekke döneminde Müslümanlara

okuyanın "kendi duyacağı kadar" şeklinde yorumlamıştır. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, thk. Abdülaziz Saddâm es-Suûd-Türki b. Sehv el-'Uteybî (İskenderiyye: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 9/570, 571.

111 İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2/272; Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşendiyye*, 31.

112 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşendiyye*, 31.

113 Abdülvehhab eş-Şa'rânî, *Keşfu'l-hicâbi ve'r-rân 'an vechi esileti'l-cân*, thk. Muhammed Abdullah Abdürrezak (Kahire: Matbaatü Hicâzî, ts.), 40.

114 Sugûrî, *el-Meşrabü'n-Nakşendiyye*, 32.

hicretin emredilmesini gerektiren şartlarla XIX. asrın ikinci yarısında Kafkaslardaki Müslüman halkın durumunu kıyaslamak suretiyle bazı değerlendirmeler yapmıştır. Hicretin gerekliliğinin dinî/hukukî boyutunu ele almasının yanı sıra Sugûrî aynı zamanda konuyu takva/ahlâkî cihetiyle de inceleyerek fikhî ve tasavvufî bakış açısını mezcetmiştir.

O, ilk önce Hz. Peygamber dönemindeki hicretten sonra aynı şartların teşekkül ettiği başka bir dönemde ve beldedeki Müslümanların hicretinin dinî bir sorumluluk olup olmadığına yönelik izahlar yapmıştır. Kâfirlerle aynı toplumda yaşamayı tercih eden kimselerin yerildiği, “*Kendilerine zulmetmekte iken meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: “Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)” Onlar da, “Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik” derler. Melekler, “Allah’ın arzı geniş değil miydi, oraya hicret etseydiniz ya!” derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir.*”¹¹⁵ ayetini zikrederek “müstaz‘af” kavramıyla Rus işgali altındaki Kafkas Müslümanları arasında bir ilişki kurmuştur.¹¹⁶ Zira ayette geçen müstaz‘aflar hicret konusunda temkinli davranmayarak veya tercih haklarını hicret etmeme yönünde kullanılarak içine düştükleri olumsuz durumdan bir nevi sorumlu olmuşlardır.¹¹⁷

Sugûrî hicretin devam edip etmediğine dair bazı yorumlar getirmiştir. “...لا هجرة بعد الفتح” *Fetihten sonra hicret yoktur*¹¹⁸ rivayeti ona göre Mekke’den Medine’ye hicretle ilgilidir. Mekke de kıyamete kadar İslam toprağı olarak kalacağından artık oradan hicret son bulmuştur. Fakat “لا تنقطع الهجرة حتى تنقطع التوبة ولا تنقطع التوبة حتى تنقطع الشمس من مغربها” *“Tövbe kapısı kapanıncaya kadar hicret son bulmaz, güneş batından doğmadıkça*

115 en-Nisâ, 4/97.

116 Sugûrî, *el-Kavl fi vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 1b-2a. 117 Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1987), 1/555.

118 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Cihâd”, 1, 27, 84; Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1955), “Hâc”, 445; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, “Siyer”, 32.

119 Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1406/1986), “Bey'at”, 15.

da tövbe kapısı kapanmaz²¹²⁰ hadisleri dârü'l-harp sayılan bölgeden dârü'l-İslâm'a hicretin kıyamete kadar devam edeceğine işaret etmektedir.¹²¹

Sugûrî dârü'l-harp kavramına dair net bir tanım getirmemiş olsa da orada yaşayan Müslümanların içinde bulunması muhtemel olumsuz durumları sıralayarak kavramın kapsam analizini yapmıştır. Buna göre kâfirlerin hükmü altında olma, Müslümanlığını izhar edememe, dinin gereklerini yerine getirememesi, ırz ve namusu koruyamama¹²² gibi menfi durumların yaşandığı veya yaşanması muhtemel olduğu yerler dârü'l-harb hükmündedir. Bunun yanı sıra her Müslümana farz olan cihat ibadetinin engellenmesi de yaşanan yerin dârü'l-harp olduğu şüphesini doğurmaktadır.¹²³ Dolayısıyla bu bölgelerden hicret etmek gücü yeten kadın-erkek her Müslüman için farzdır. Ancak hicret edemeyecek derecede yaşlı ve hasta olanlar, maddî imkânı bulanmayanlar, yol emniyeti olmayanlar ve Müslümanların menfaatine özel bir nedenle¹²⁴ bölgede kalmak zorunda olanlar hicretten muaftırlar.¹²⁵ Ayrıca dârü'l-harpte kalmak suretiyle tekrar İslam'ın güçlenmesine katkıda bulunacağını düşünen veya göç ettiği yerde Müslümanlar tarafından bir yardım ve destek göremeyeceği kanaatinde olan bir kimsenin hicret etmemesi müstehaptır.¹²⁶

Sugûrî yukarıda ifade edilen menfi dinî-siyasî akıbetin Kafkaslarda tedricî olarak vuku bulmaya başladığını belirtmiştir. Çünkü Kafkaslara hâkim olan kâfir otoritenin amacı Müslümanları tamamen yok etmek ve manevî hafızayı ortadan kaldırmaktır. Hatta bu otorite gelecekte Müslüman halkı siyasî ve askerî alanlarda Hz. Peygamberin halifesinin ordusuna¹²⁷ karşı

120 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Kitâbu's-Sünen (Sünenü Ebî Dâvud)*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-Yüsr - Dârü'l-Minhâc, 1431/2010), "Cihad", 2.

121 Sugûrî, *el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 2a. Hicretin devamlılığı konusundaki tartışmalar için bk. Ahmet Özel, "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 463, 464.

122 Sugûrî, *el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 2a.

123 Sugûrî, *el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 2b.

124 Sugûrî, "özel neden" mefhumunu Hz. Abbâs'ın, Müslüman olduktan sonra hicret etmeyi istemesine rağmen Hz. Peygamberin isteği üzerine Mekke'de kalması örneği üzerinden açıklamıştır. Zira o, Mekke'de kaldıktan sonra müşriklerin haberlerini Medine'ye ulaştırmıştır. Geniş bilgi için bk. İzzeddin İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fî marifeti's-sahâve* (Lübnân: Dârü İbn-i Hazm, ts.), 633; DİA, "Abbas", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/16.

125 Sugûrî, *el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 93a-93b.

126 Sugûrî, *el-Kavl fî vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 93a.

127 Osmanlı Devleti'ni kastetmektedir.

kullanmak niyetindedir.¹²⁸ Bu açıklamalar Sugûrî'nin aslında hicretin, kâfir otoritenin Müslümanları yurtlarından çıkarmaya zorlama faaliyetlerinin bir sonucu olduğu kanaatinde olduğuna işaret etmektedir.

Son olarak Sugûrî kâfir otoritenin işgali altında yaşayan Müslümanların psikolojik durumlarını tahlil ederek hicretin ahlâkî gerekçesini ortaya koymaya çalışmıştır. Dârü'l-harpte mukim Müslüman, kâfirlerin hâkimiyetini kabul etmiş sayılacağından psikolojik olarak kendini onurlu ve güçlü hissedemez. Bu zayıflık gerek ferdî gerekse de toplumsal olarak dini, yaşamsal forma dönüştürememe ve onu ahlâkî boyuta taşıyamama gibi menfi sonuçlar doğuracaktır. Ayrıca tasavvufun temel hedeflerinden biri olan nefiz tezkiyesi ve ruhun tasfiyesi süreçleri akamete uğrayacaktır. Çünkü Müslümanın kalbi kâfirlerin yanında huzur bulamayacak ve zamanla gayr-i Müslimlere benzeyen bir toplum ortaya çıkacaktır.¹²⁹

Sugûrî'nin ifadeleri incelendiğinde onun, Kafkasların artık dârü'l-harp statüsünde olduğu, burada yaşayan Müslüman halk için hicretin şartlarının oluştuğu kanaatinde olduğunu söylemek mümkündür. Zira o, Kafkaslardaki Rus otoritesinin temel maksadının Müslüman halkı ortadan kaldırmak, onların millî-manevî değerlerini yok ederek kendi tahakkümünü sağlamlaştırmak olduğunu ilan etmektedir. Rusların bu siyasetinin farkında olmayan gafil Müslümanların, daha sonra düşecekleri olumsuz durumdan Allah katında mesul olacaklarını da zikretmektedir.

Sonuç

XIX. asrın ikinci yarısının başlarında Şeyh Şâmil'in teslim oluşundan sonra Kafkaslarda Rus otoritesi askeri, siyasi, dini vb. pek çok alanda hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bunun sonucunda pek çok sûfî, din adamı, aydın ve halk bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bunlar arasında özellikle Nakşebendîliğin Hâlidîyye koluna mensup şeyhler ve sûfîlerin bazıları ya öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir. Halkların hürmet gösterdiği ve Kafkasların şeyhi olarak anılan Şeyh Cemâleddin Gazikumukî de gizlice Osmanlı Devleti'ne göçmüş icazet verdiği müritleri bölgeyi terketmek zorunda kalmıştır. Bunlar içerisinde Hacı Abdurrahman es-Sugûrî

128 Sugûrî, *el-Kavl fi vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 93a.

129 Sugûrî, *el-Kavl fi vucûbi'l-hicreti 'ale'l-Müslim* (Yahuda collaction, İslamic Manuscript, 2867Y), 94a.

Nakşebendîliğin Hâlidîyye kolunun Kafkaslardaki en önemli temsilcisi haline gelmiştir.

Sugûrî çocukluğundan itibaren dinî eğitim almış, hafızlığını tamamlamış, Dağıstan'da dönemin önemli âlimlerinin derslerine katılmış bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Hicaz'da da ilim tahsiline devam etmiş özellikle fıkıh ilminde bölgenin sayılı âlimlerinden olmuştur. Dağıstan'da bir medresesinin olması ve burada pek çok öğrencisinin bulunması kendisinin ilmî bir cazibe merkezi olduğuna işaret etmektedir. Rivayetler onun yirmili yaşların ortalarında tarikata intisap ettiğini göstermekle birlikte asıl şeyhinin kim olduğu hususu tartışmalıdır. Araştırmamızda Sugûrî'nin tarikata Gazikumukî vasıtasıyla girdiği daha sonra Yerakî ile de görüşüp tarikatı bir kez de ondan aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Hâlidîliğin önce Şirvan'da sonra da Dağıstan'da yayılmasına vesilen olan Kürdemirî'den de tarikatı aldığı iddiası tarihî kronolojiye uygun gözükmemektedir.

Kafkasların şeyhi olarak anılmış olsa bile Sugûrî'ye, şeyhi Gazikumukî tarafından hilâfet verilmediği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi olarak da Sugûrî ile Gazikumukî arasında tarikatin pratiklerine yönelik bazı problemlerin olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda o hem Gazikumukî hem de diğer Hâlidî sûfiler tarafından müritlerine cehrî zikri emretmekle ve kerameti seyrüsülükün önemli bir parçası olarak görmekle itham edilmiştir. Öte yandan Sugûrî de Gazikumukî'yi dinî/şer'î ilimlerde yeterli görmemiştir. Bu durum Gazikumukî'nin Sugûrî'ye hilâfet vermemesiyle neticelenmiş olsa da yine de o, icazetli Nakşebendî-Hâlidî şeyhi olarak anılmıştır.

Sugûrî'nin, Gazikumukî'den sonra Kafkaslarda niçin Hâlidîliğin en meşhur şeyhi olarak anıldığı meselesinde çalışmanın ulaşabildiği sonuçlar şunlardır: 1. Sugûrî, Gazikumukî'den değil Yerakî'den icazet almış olması muhtemeldir. 2. Gazikumukî'nin kaynaklarda zikredilen halifeleri, 1859'dan sonra başta Rus baskısı olmak üzere muhtelif sebeplerle ya bölgeden ayrılmış, öldürülmüş veya irşat vazifesini sürdürememiştir. Sugûrî ise bölgede kaldığı için halk tarafından bir nevi tarikatin temsilcisi şeklinde görülmüştür. 3. İlmî şahsiyetinin yanı sıra İslâm akaidine, tasavvufa ve dönemin sosyal problemlerinden biri olan hicrete dair teliflerinin olması Sugûrî'nin önem kazanmasına sebep olmuştur. 4. Sugûrî pek çok mürit yetiştirmiş ve bunlardan bazıları tasavvufa dair eserler telif etmiştir. Bunlar içerisinde İlyas es-Sudaharî ve Hacı Abdurrahman Kikunî

eserleriyle iştihar etmiştir. Sudaharî'nin, Sugûrî'nin hayatı ve tasavvuf anlayışı hakkında yazılı rivayetlerde bulunması, bu rivayetlerin sonraki sûfîler tarafından tasavvufun anlaşılmasında delil olarak kullanılması onu merkezi bir konuma yerleştirmiştir.

Eserleri bağlamında değerlendirildiğinde Sugûrî'nin tasavvuf anlayışının Nakşbendî-Hâlidî tefekkürüne uygun olduğu görülmektedir. Tasavvufa ait hemen tüm meselelerde şeyh/mürşid-i kâmil kavramını merkeze aldığı görülmektedir. Kendi döneminde en çok eleştiri aldığı konulardan biri olan, zikir-i lisânînin cehrî veya hafî olarak yapılması meselesinde o, rivayetleri değerlendirmiş, zikrin her iki formunun da Allah ile kul arasındaki perdeleri kaldırmada eşit bir güce sahip olduğu görüşünü benimseyerek sesli zikri reddetmemiştir. Nakşbendî müritlerine cehrî zikir yaptırdığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Nakşbendîliğe intisap ettikleri halde cehrî zikir merasimlerine iştirak etmek isteyenlere de mani olmadığı anlaşılmıştır.

Sugûrî, yaşadığı dönemde Kafkaslar'ın dârül-harp olduğu fetvasını vererek Müslümanların bölgeden göç etmesi gerektiğini savunmuştur. Hicretin dinî, insanî ve ahlâkî sebeplerini ortaya koymaya çalışan müellif o dönemdeki şartlarla Hz. Peygamber dönemindeki şartların büyük oranda benzer olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Lakin bu konuda en dikkat çekici husus ise Rusların, göç politikasını teşvik etmek için kullandığı söylemlerin Sugûrî tarafından da seslendirilmiş olmasıdır. Bu durum Rusların Sugûrî'yi kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalıştıkları şüphesini doğurmaktadır. Fakat daha sonra isyan hareketlerine karıştığı gerekçesiyle onu sürgün ederek ev hapsinde tutmaları Sugûrî'nin Ruslar için bir tehlike oluşturduğunu göstermektedir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Alkadarî, Hasan. *Âsâr-i Dağstân*. çev. Musa Ramazan. İstanbul: Şâmil Eğitim ve Kültür Vakfı, 2000.
- Alkadarî, Hasan. *Divânü'l-memnûn*. Timurhanşûrâ: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1913.
- Arvâsî, Abdülhakîm. *Râbta-i Şerîfe*. İstanbul: 1342.
- Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid. *er-Risâletü'l-Hâlidîyye fî't-Tarîkai'n-Nakşibendiyye*. İstanbul: Hâşimî Yayinevi, 2017.
- Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid. *Risâle-i Halidîyye Tercümesi*. çev. Ali Kara. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2017.
- Bâkinî, Şuayb Efendi b. İdris. *Tabakâtü'l-havâcegân-ı Nakşibendiyye ve sâdâtü'l-meşâyihü'l-Hâlidîyye el-Mahmûdiyye*. Mohaçkale: Dârü'r-risâle, 2014.
- Barlas, Cafer. *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Benningesen, Alexandre– C. Lemercier, Quelquejay. *Sûfî ve Komiser* (Rusya'da İslâm Tarikatları). çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Bice, Hayati. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler. Ankara: 1991.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Meclîs-i Vâlâ Defteri. No. 408. Gömlek no.15-2.
- Bobrovnikov, Vladimir. “Dagestan v Transnasyonal Sufiski Setyax: Şaikh iz Kikuni i ikh Ziyarat v Turetski”. *Religia i Objstvo* 10/8 (2018), 20-36.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Câmi' u'l-müsnedi's-sahîhi'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenih ve eyyâmih eş-şehîr bi-Sahîhi'l-Buhârî*. Karaçi: Cem'iyetü'l-Büşrâ, 1437/2106.
- Ceyhan, Semih. “Ubûdiyyet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Dağstânî, Hasan Hilmi. *ed-Dürretü'l-beyza fî reddi'l-bida ve'l-ehvâ*. thk. Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî. Mohaçkale: Dârü'r-risâle, ts.
- Dağstânî, Hasan Hilmi. *el-Burûcü'l-Müşeyyede bi'n-nusûsü'l-müeyyede*. nşr. Abdülcelil el-Atâ. Beyrut: Daru'n-Nu'mân li'l-'ulûm, 1996.
- Dağstânî, Hasan Hilmi. *Feyzür-Rahmân fî zikr-i kelâm-i Abdirrahman*. thk. Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî. Dımaşk: Dârü'n-Nu'mân li'l-'ulûm, 2003
- DİA. “Abbas”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Durkilî, Nezîr. *Nüzhetü'l-ezhân fî terâcim-i ulemâ-i Dağstân*. Dağıstan: Dârü'l-âsarü'l-ilmiyyetü'l-İslâmiyye, ts.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu's-Sünen (Sünenü Ebî Dâvud)*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dârü'l-Yüsr - Dârü'l-Minhâc, 1431/2010.
- Gündüz, İrfan. “Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita”. *Tasavvuf İlmî Akademik Dergisi* 8/19 (2008) 23-53.
- Hânî, Muhammed b. Abdullah. *Behcetü's-seniyye*. çev. Sirâceddin Önlüer. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.
- Haydârî, İbrahim Fasîh. *Mecdü't-tâlid*. çev. Eser Sazak. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.
- İbn Esîr, İzzeddîn. *Üsdü'l-ğâbe fî marifeti's-sahâbe*. Lübnân: Dârü İbn-i Hazm, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Endelüs, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü Lisânü'l-'Arab, ts.

Dağıstanlı Nakşebendî Şeyhi Abdurrahman es-Sugûri: Hayatı, Tasavvufî Şahsiyeti ve Eserleri Bağlamında Dinî-Tasavvufî Düşünceleri

- Karakî, Muhammed Tâhir. *Dağıstan Kılıçlarının Parlaması*. çev. Cafer Barlas. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Kayayev, Ali. *Terâcîm-i Ulemâ-i Dağıstan*. haz. Hasan Orazayev-Tuba İşinsu Durmuş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kemper, M. "Abd al-Rahmân al-Thughûrî". *Encyclopaedia of Islam: Thre*e. 1/6-8. Leiden: Brill, 2011.
- Kırzıoğlu, Fahreddin. *Târihçe-i Gazavât-ı Dağıstan*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Koca, Ferhat. "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/240-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kundukh, Aytek. Kafkasya Müridizmi (Gazavât Tarihi). haz. Tarık Cemal Kutlu. İstanbul: Gözde Yayınevi, 1987.
- Kuşeyri, Abdülkerim Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. haz. Muhammed Abdurrahman Mar'aşlı. 2 Cilt. Bayrût: Dâru İhyâu't-türâsî'l-'Arabî, 1997.
- Magomadova, Zainab Ahmeddibirovna. "Dagestanski Şaikh Nakşibandiskogo Tarikata XIX. v. Muhammad Afanadi Yaraski-Jamaladdin Gazikumuskiy Abdurrahman Hadji Sogratlinski". *Westnik İnstituta IAE*. 3 (2008), 17-25.
- Magomedova, "Abd al-Rahman-Hacı el-Suguri- Nakşibendî Tarikatı'nın Tasavvuf İdelogu ve Şeyhi", *Yeni Türkiye Dergisi (Kafkaslar Özel Sayısı)* 21/79 (2015), 213-222.
- Magomedova, Zainab Ahmeddibirovna - Usmanova, M. N. "Sufiskaya Tematika Araboyzçinov Peçatnoy Knige Dagestana Çeçena XX. v". *Westnik İnstituta IAE* 4 (2007), 28-39.
- Makhaev, Ziyaudin. *Kafkasya'da Kunta Hacı*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2018.
- Muhammedcelil, Muhammed - Halilli, Fariz. *İsmail Sirâceddîn Şîrvânî*. Bakü, Adiloğlu Neşriyatı, 2003.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1955.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *el-Müctebâ mine's-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gûdde. Haleb: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Öngören, Reşat. "Abdurrahman b. Ahmed es-Sugûri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ek-2/522. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Öngören, Reşat. "Zikir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/409-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özel, Ahmet. "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/462-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Safedî, Abdülkadir Muhammed b. Ömer b. Habîb. *Silku'l-'ayn li-ehzâbi'l-ğayn*. Riyad: Mektebetü Câmîati'l-Melik Suûd, Kısmü'l-mahdûdât, No. 5612.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Sinanoglu, Mustafa. "İbadet, Etimoloji ve Tanım". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/233-235. İstanbul: TDV. Yay. 1999.
- Sugûri, Abdurrahman. *el-Meşrabü'n-Nakşebendiyye*. Temirhanşûra: al-Matbaatü'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirzâ Mavrayov, 1907.

- Sugûrî, Abdurahman. *el-Kavl fî vucûbi'l-hicra*. Princeton: Princeton University Library, Yahuda Collaction. İslamic Manuscript, Garret no: 2867Y, 92a-94b.
- Sübkî, Taküyyiddîn Ali b. Abdilkâfi b. Ali. *Şifâu's-Sekâm*. thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükri. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Şa'rânî, Abdülvehhab. *Keşfu'l-hicâbi ve'r-rân'an vechi esileti'l-cân*. thk. Muhammed Abdullah Abdürrezak. Kahire: Matbaatü Hicâzî, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîrül-basît*. thk. Abdülaziz Saddâm es-Suûd. Türki b. Sehv el-'Uteybî. 25 Cilt. İskenderiyye: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Teveessül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/6-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zemaşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.

Ekler

Ek-1. Hacı Abdurrahman es-Sugûrî

